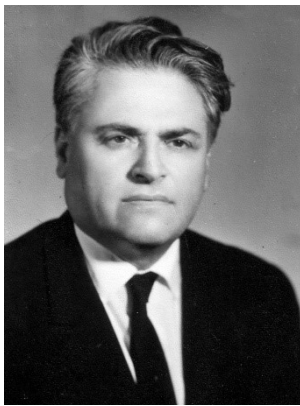

ԱՎԱՂԵՄԻԿՈՍ ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ (Ծննդյան 115-ամյակի առթիվ)*

Լրացավ «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի հիմնադիր խմբագիր, ակադեմիկոս Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանի ծննդյան 115-ամյակը:

Մ. Ներսիսյանը ծնվել է 1910 թ. նոյեմբերի 25-ին ՀՀ Աշտարակի շրջանի Փարպի գյուղում: 1927 թ. Երևանի Խ. Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո ընդունվել է Երևանի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը՝ այն ավարտելով 1931 թ.: Պաշտպանելով ատենախոսություն «Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում 1870–1880 թվականներին» թեմայով ստանում է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: 1941–1943 թթ. նա Հայրենական պատերազմի ռազմաճակատներում էր՝ իր մասնակցությունը բերելով Ֆաշիզմի դեմ մեր ժողովրդի մղած պայքարին: 1944–1947

թթ. երիտասարդ գիտնականն աշխատում է իբրև Հայկական ԽՍՀ նորաստեղծ ԳԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն, իսկ 1946–1955 թթ.՝ ղեկավարում մայր բուհի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնը: Մ. Ներսիսյանի հետագա աշխատանքային գործունեությունը ևս անխզելիորեն կապվում է Երևանի համալսարանի և Հայաստանի ակադեմիայի հետ, որտեղ լիովին ի հայտ են եկել նրա գիտական և գիտակազմակերպչական գործունեության արդյունքները: 1946 թ. նա պաշտպանել է ատենախոսություն «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ.» թեմայով, որի համար նրան շնորհվել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Այս աշխատությունը, հիմնված հեղաբեկող նշանակություն ունեցավ ժամանակի հայ (այլև խորհրդային հայագիտության ու թուրքագիտության) պատմագիտության համար և նախանշեց վերջինիս զարգացման միտումներն ու ուղղությունները տասնամյակներ ի վեր և առ այսօր: Խոր հայրենասիրություն ու գիտական սկզբունքայնություն էր հարկավոր՝ վերանայելու հայ և խորհրդային պատմագիտության քաղաքական կաղապարների մեջ ձևավորված մի շարք դրույթներ, դրանք փոխարինելու պատմական ճշմարտություններից բխող անաչառ տեսակետներով, ինչն այդ աշխատությամբ իրականացրեց Մ. Ներսիսյանը: Պատահական չէ, որ նրան ոչ միայն վիճակվեց այստեղ առաջադրված իր մտահայեցությունը պաշտպանել գիտավերլուծական մեծ

* Ներկայացվել է 12. IX. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

աշխատանքով, այլ նաև գիտական շրջանակներից դուրս՝ տարիների ընթացքում հաղթահարելով մոլեռանդության հասնող պահպանողականությունը և հակագիտական դոգմաները: Աշխատությունը հրատարակվեց գրեթե մեկ տասնամյակ անց՝ 1955 թ.:

1950 թ. Մ. Ներսիսյանն ընտրվում է Հայաստանի ԳԱ ակադեմիկոս և դրան հաջորդող մի ամբողջ տասնամյակ, և ապա՝ 1965–1966 թթ., ծավալում գիտակազմակերպչական լայն գործունեություն՝ զբաղեցնելով ԳԱ փոխնախագահի պաշտոնը: 1966–1977 թթ. Մ. Ներսիսյանը Երևանի համալսարանի ռեկտորն էր, որտեղ բազմափորձ գիտնականն ու մանկավարժը իր ուժերը ի սպաս դրեց սերունդների դաստիարակությանն ու կրթությանը, հանրապետությունը բարձրորակ մասնագետներով ու գիտական կադրերով համալրելու գործին: 1977 թ. նա աշխատում էր իբրև ԳԱ պատմության ինստիտուտի բաժնի վարիչ՝ միաժամանակ լինելով անփոփոխ խմբագիրը իր իսկ հիմնադրած «Պատմաբանասիրական հանդես» հայագիտական համբավավոր հրատարակության: Մ. Ներսիսյանը գիտության վաստակավոր գործիչ էր (1961), հայրենական գիտությանը մատուցած իր աչքի ընկնող ծառայությունների համար պարգևատրվել է մի շարք շքանշաններով ու մեդալներով: Հանրապետությունում նրան առաջինը շնորհվեց Մովսես Խորենացու անվան մեդալ:

Մ. Ներսիսյանի գիտական աշխատությունների բովանդակությանը ծանոթանալիս աչքի են զարնում դրա երեք հիմնական կողմերը, որոնք ի հայտ են գալիս կամ առանձին և կամ էլ գրեթե միաժամանակ, սերտորեն աղերսվում միմյանց իբրև մեկ ամբողջականություն: Նկատի ունենք ազգային-ազատագրական պայքարի, Հայոց ցեղասպանության և հայ-ռուսական պատմական ու քաղաքական հարաբերությունների թեմաները: Նա մեղանում առաջիններից է, որ գիտահետազոտական աշխատանքի թեմա դարձրեց ռուսական առաջավոր հասարակական-քաղաքական շարժումների՝ Անդրկովկասի և հայ հասարակական մտքի հետ դրանց կապերի ու փոխառնչությունների պատմությունը՝ բարձր գնահատելով Հայաստանի և հայ ժողովրդի կյանքում ու ճակատագրում Ռուսաստանի ունեցած նշանակությունը: Մ. Ներսիսյանն այս տեսակետը հաստատել է ամենուրեք: 1940 թ. նա հրատարակեց «Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում» աշխատությունը, որտեղ լուսաբանված է այդ խմբակների գործունեությունն ու կարևոր դերն Անդրկովկասի ժողովուրդների առաջավոր շարժումների համար: Աշխատության մեջ հմտալից քննության է ենթարկվում 1870–1880-ականների նարոդնիկական շարժման և գաղափարախոսության հետնախորքում Անդրկովկասի, և ամենից առաջ՝ հայ տարաստիճան մտավորականության գործունեությունը: Մ. Ներսիսյանը փաստացիորեն հիմնավորեց այն դրույթը, որ նարոդնիկությունը, իբրև համառուսաստանյան ժողովրդավարական ու առաջադիմական շարժում և գաղափարախոսություն, Անդրկովկասում ևս ունեցել է գործունեության սոցիալ-տնտեսական անհրաժեշտ հիմքեր:

«Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ.» աշխատության մեջ գիտնականը ճշմարտացիորեն վերարտադրել է հայ ազատագրական շարժման մի ամբողջ դարաշրջան՝ իր ողջ բարդություններով, դրանից բխող գիտական հիմնահարցերի բազմաթեմայնությամբ և վերջիններիս փոխկապակցվածությամբ: Մ. Ներսիսյանն այստեղ անվիճելիորեն հաստատում է, որ սովորյալի դեմ ազատագրական շարժումը հայ ժողովրդի՝

իր գոյատևման համար մղած պայքարի դրսևորումն էր, և որ այն ունեցել է ինքնաբերական բնույթ և սոցիալ-տնտեսական ու ազգային-քաղաքական խոր արմատներ: Աշխատություն մեջ բազմաթիվ փաստերով, արխիվային վավերագրերով և աղբյուրագիտական բնույթի այլ փաստաթղթերով հերքվում են այն տեսակետները, ըստ որոնց՝ հայ ազատագրական շարժումը օտարամուտ գաղափարախոսություն արդյունք էր: Համոզիչ ցույց է տրվում, որ ազատագրական շարժումը, ընդհակառակը, բնականոն հետևանքն էր այն վայրագ ազգային ճնշումների և սոցիալ-տնտեսական կեղեքումների, որ պարտադրել էր թուրքական պետությունը հայ ժողովրդին: Բուն իսկ շարժման ինքնաբերական բնույթն աշխատության մեջ վկայվում է ժողովրդական գյուղացիական ելույթների ու ապստամբությունների, ինչպես և քաղաքական գործիչների ու կազմակերպությունների գործունեության կոնկրետ օրինակներով: Հեղինակի լայն հայեցվածքը բնութագրելու տեսակետից կարևոր է ազատագրական շարժման նկատմամբ հայ տարբեր հասարակաշերտերի և խավերի վերաբերմունքի՝ նրա վերլուծությունը: Իր հայեցակարգերը վերոնշյալ թեմաներով Մ. Ներսիսյանը զարգացրեց այս աշխատության վերահրատարակությամբ, որն ունի և՛ ժամանակի, և՛ թեմատիկ շատ ավելի լայն ընդգրկումներ և գիտավերլուծական առավել լայն հենք: Այն հրատարակվեց գիտնականի մահվանից հետո՝ «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1890 թթ.» վերնագրով (Երևան, 2002): Մ. Ներսիսյանի այս, ինչպես և գրեթե բոլոր աշխատությունները նպաստում են պահպանելու հայկական ազգային հիշողությունը, որ փորձում են մոլորեցնել տալ թուրք-ադրբեջանական արդի աշխուժացած ոսոխները՝ խրախուսելով և գեներացնելով մի նոր երևույթ, որի մասին երևակայել անգամ չէին կարող ո՛չ Մ. Ներսիսյանը և ո՛չ էլ անկաշառ ու հայրենասեր պատմաբանները: Նկատի ունենք արդի ստորաքարշ կոլաբորացիոնիզմը՝ որպես ազգային խայտառակություն, և որի դեմ մղվելիք անխուսափելի պայքարում դեռ իրենց ազդու խոսքն ունեն ասելու Մ. Ներսիսյանի աշխատությունները: Նույն հետևողականությամբ էլ պատմաբանը շարադրել է իր թեզերը՝ հայ ազատագրական շարժման, դրա գաղափարախոսության, շարժման հոսանքների ու կապերի հիմնարար վերլուծության հիման վրա կառուցելով իր եզրակացությունները: Աշխատության մեջ ճիշտ են գնահատվում ազատագրական շարժման բազմաթիվ գաղափարախոսներ, ինչպես՝ Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանը, Բաֆֆին, Ս. Շահազիզը, Գր. Արծրունին, Մ. Պեշիկթաշյանը, Պ. Դուբյանը, Հ. Պարոնյանը և շատ ուրիշներ:

1956–1961 թթ. Մ. Ներսիսյանը հրատարակում է արդի հայ պատմագիտության համար կարևոր նշանակություն ունեցող «Ռուս-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» երկհատոր աշխատությունը (ռուս.), որտեղ որոշակի պատմական աղբյուրների ու առնչությունների լայնածավալ ցուցադրմամբ վերստին, և այս անգամ վավերագրերի ուրույն հավաքածուով, հիմնավորվում է Ռուսաստանի կարևորագույն նշանակություն ու կատարած դերը հայ ազատագրական շարժման և ազգային ինքնորոշման գաղափարի տարածման անդաստանում: Նշված հիմնահարցին առնչվող և տակավին մեր պատմագրության մեջ չլուսաբանված թեմայի էր նվիրված Մ. Ներսիսյանի «Դեկաբրիստները Հայաստանում» (1958) արժեքավոր մենագրությունը (վերահրատ., ռուս.՝ 1975 թ.): Հետագայում ևս պատմաբանը նրբամիտ անդրադարձներով բացահայտել

է նշված պատմական հարաբերությունների ծալքերը՝ այդ հիմնահարցին նվիրելով և՛ նոր մենագրություն («Ա. Վ. Սուվորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770–1780 թթ.», և՛ հոդվածներ, և՛ հրապարակումներ:

Իրեն հատուկ քաղաքացիական արիությունը ու շիտակությունը 1965 թ. Մ. Ներսիսյանը տպագրեց «Ժողովրդական հերոսը» հոդվածը՝ նվիրված զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակին: Ավելորդ է, թերևս, այստեղ հիշել այն վերաբերմունքը, որ մինչ այդ կար հայ և խորհրդային պատմագրության մեջ Անդրանիկի նկատմամբ: Ասենք միայն, որ քաղաքական ու կուսակցական բավիղներում ծնվող իրարամերժ կարծիքների, ծայրահեղության և ինքնամիտի պահպանողականության չփոթում Մ. Ներսիսյանը մտցնում էր անաչառ ու հայրենասեր հետազոտողի հիմնավոր կարծիքը հայ ազատագրական շարժման ամենալուսավոր դեմքերից մեկի՝ Անդրանիկի մասին:

Մ. Ներսիսյանի գիտական աշխատությունների մեջ հայագիտական թեման ամբողջանում է նրա կազմած (Ռ. Սահակյանի աշխատակցությամբ) և խմբագրությամբ հրատարակված «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և վավերագրերի ժողովածուով (յույս է տեսել 1966 թ. ռուսերեն, 2-րդ վերամշակված հրատարակությունը՝ 1982 թ., 1991 թ. հայերեն, լրամշակված նոր նյութերով, որն ընդգրկում է 1876–1918 թթ. ժամանակահատվածը): Դժվար է գերազանահատել այդ ժողովածուի կարևոր արժեքը հայագիտության ոչ միայն հայրենական, այլև միջազգային հայագիտական հետազոտությունների զարգացման հեռանկարների տեսակետից: Ավելին՝ արևմտահայության ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթերի ու վավերագրերի անօրինակ, իր ծավալով և աննախընթաց լայն բովանդակությամբ ներկայացվող հարուստ հավաքածուն ամենայն իրավամբ կարելի է համարել դարասկզբին Օսմանյան Թուրքիայում մարդկության դեմ ուղղված մեծագույն հանցագործության անհերքելի ապացույցը և դատապարտումը: Իր հրատապ գիտական նշանակությամբ, կարծում ենք, այս ժողովածուն կպահպանի այնքան ժամանակ, քանի դեռ կհայտնվի գեթ մեկ թուրք կամ թրքամետ պատմաբան, որը կփորձի նենգափոխել պատմությունը: Ցեղասպանության թեմային Մ. Ներսիսյանն անդրադարձել է նաև 1990-ականի այլ տարիներին՝ նշված հիմնահարցը հարստացնելով նոր հետազոտություններով ու հրապարակումներով: Ավելացնենք միայն, որ հայ ժողովրդի պատմության, մասնավորապես ցեղասպանության իրողությունները կեղծելուն հետամուտ արտասահմանյան գիտնականների քննադատությունը Մ. Ներսիսյանը սկսել է դեռևս 1954 թ. տպագրելով «Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության նենգափոխումը արդի ամերիկա-անգլիական և թուրքական հետադիմական պատմագրության մեջ» վերնագրով ռուսերեն հոդվածը (ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1954, № 7, էջ 47–55):

Մ. Ներսիսյանի պատմագիտական հատվածային հետազոտությունների հանրագումարն էր նրա «Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից» (1982) գիրքը: Այստեղ յուրահատուկ գուգադրումներով բացահայտվում են գիտնականին զբաղեցնող հարցերի ուշագրավ կողմերը՝ հայ ժողովրդի շուրջ 200-ամյա պատմության հենքի վրա, ինչպես՝ հայերի կապերն ու հարաբերությունները ռուսական պետական, քաղաքական ու ռազմական գործիչների հետ, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, իբրև շրջադարձային իրադարձություն հայ ժողովրդի պատմության մեջ, ազգային-ազատագրական շարժումները

XVIII–XIX դդ., XIX դ. 2-րդ կեսի Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական դրությունների ընդհանրացնող տեսակետների շարադրանքը և այլն:

1990-ական թվականների Մ. Ներսիսյանի աշխատանքների Հանրագումարը եղավ «Պատմության կեղծարարները» վերնագրով (Երևան, 1998) հոդվածների և այլ հրապարակումների ժողովածուն: Իրեն հատուկ կրքոտությամբ և գիտական անաչառությամբ այստեղ հերքվում են ժամանակի թուրք պատմաբանների կեղծիքները Օսմանյան կայսրության գնահատման և իրական բնույթը խեղաթյուրելու հարցում: Գրքում քննարկվում են նաև պատմագիտական այլ խնդիրներ: Պատմական իրականությունը փաստական կուռ հենքի վրա վերարտադրելու Մ. Ներսիսյանի հավատամքի դրսևորումը եղավ նաև նրա «Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր» (Երևան, 2005) ժողովածուն՝ նվիրված 1915–1922 թթ. ցեղասպանական հայտնի իրադարձություններին:

Մ. Ներսիսյանի գիտամանկավարժական գործունեության մի ուրույն մասն են կազմում նրա հեղինակակցությամբ և խմբագրությամբ հրատարակված Հայ ժողովրդի պատմության դասագրքերը, որոնք լույս են տեսել 1956–1980-ական թվականներին հայերեն և ռուսերեն:

Գիտնականի հայագիտական և գիտահրատարակչական գործունեության բնութագիրը, սակայն, թերի կլինի, եթե արժանին չհատուցվեր նրա հիմնադրած (1958-ին) «Պատմաբանասիրական հանդեսին»: Հայագիտական ու հասարակագիտական այս հանդեսի էջերում տպագրել և շարունակում են տպագրել հայրենի և արտասահմանյան գիտնականներ, մշակույթի նշանավոր գործիչներ: Գիտնականների մի քանի սերունդներ են տպագրվել այս առաջատար և, ըստ ամենայնի, միջազգային ճանաչում գտած հրատարակության մեջ, և այսօր էլ անհնարին է դատել հայագիտության զարգացման մասին՝ առանց վկայակոչելու «Պատմաբանասիրական հանդեսի» հերթական համարները: Այս իրողությունը, անշուշտ, վկայում է Մ. Ներսիսյան-խմբագրի գիտական լայնախոհության և զարմանալի եռանդի մասին, որակներ, որոնք տրված էին իր անհատականությանը: Տրված՝ նախնիներից անցած ժառանգությամբ, այլև ժամանակով, որը նախատեսում է նաև սպասելի կամ անսպասելի խոչընդոտներ, կտրուկ շրջադարձեր: «Անմտություն կլինի կարծելը, – գրում է Մոնտենը, – թե ճակատագիրը մեզ միշտ զինում է իր իսկ ոտնձգություններից պաշտպանելու համար: Նրա դեմ մենք պետք է պայքարենք սեփական զենքով»:

Մ. Ներսիսյանը երբևէ անպատրաստ չի գտնվել այդպիսի ոտնձգությունների առջև և իր տասնամյակները հագեցրել է սեփական ահռելի աշխատանքով, դժվարությունները հաղթահարելու գործը կամքով ու նվիրումով, հոգևոր որակներով, որոնք անանք կպահեն երևելի հայագետի հիշատակը:

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Պ. Գ. Դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող, Հայ մամուլի և հասարակական մտքի պատմության բաժնի վարիչ, «Բանբեր հայագիտության» հանդեսի գլխավոր խմբագիր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և մամուլի պատմություն, Օսմանյան Թուրքիայի հայ գաղթօջախների պատմություն: Հեղինակ է 9 մենագրության և ավելի քան 200 հոդվածի:

ORCID:0009-0005-8436-1288. alkhar39@mail.ru